

УДК 331.556 (477.87)

СПЕЦИФІКА ЗАКАРПАТСЬКОЇ ТРАНСКОРДОННОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ ПОВ'ЯЗАНИХ З НЕЮ

Рюль Вікторія Олександрівна,

м. Ужгород

В статті досліджується транскордонна трудова міграція як соціальне явище, а також специфіка транскордонної трудової міграції в Закарпатській області. Проведено операціоналізацію основних понять пов'язаних з трудовою міграцією. Представлено результати проведеного соціологічного дослідження в Закарпатській області.

Ключові слова: трудова міграція, трудовий мігрант, безробіття, ризики трудової міграції, мотиви трудової міграції.

В статье исследуется трансграничная трудовая миграция как социальное явление, а также специфика трансграничной трудовой миграции в Закарпатской области. Проведена операционализация основных понятий связанных с трудовой миграцией. Представлены результаты проведенного социологического исследования в Закарпатской области.

Ключевые слова: трудовая миграция, трудовой мигрант, безработица, риски трудовой миграции, мотивы трудовой миграции.

Ryul' Viktoria. SPECIFIC OF TRANSCARPATHIAN TRANSBORDER LABOUR MIGRATION AND SOCIAL PROCESSES RELATED TO

The transborder labour migration as a social phenomenon and the specific character of transborder labour migration are investigated in the given article. The operationalization of the main concepts, connected with labour migration has been conducted. The results of the conducted sociological investigation in Transcarpathian region are presented in the given article.

Keywords: *labour migration, labour migrant, unemployment, risks of labour migration, reasons of labour migration.*

Під міграцією населення ми розуміємо територіальне переміщення індивідів, пов'язане зі зміною місця проживання на певний термін або постійно, незалежно від регулярності, тривалості, цільової спрямованості. Соціологічний аналіз міграції передбачає застосування інституційного, системного, функціональних підходів, в рамках яких увага акцентується на таких предметно-об'єктивних характеристиках міграції як процесуальність, системність, функціональність, а також на інституційних характеристиках і безпосередній належності їх до систем соціальної дії [5, с. 79].

Об'єктом дослідження даної статті виступає трудова міграція як соціальне явище, в предметом специфіка трудової міграції в Закарпатській області.

Основними завданнями даної статті є:

- операціоналізація основних понять пов'язаних з трудовою міграцією;*
- дослідження трудової міграції як соціального явища;*
- аналіз специфіки трудової міграції в Закарпатській області.*

В будь-якому міграційному процесі можна виділити його чинники – об'єктивні суспільні тенденції, явища, факти; причини, в яких конкретизуються різні чинники і які формуються під впливом потреб певних категорій населення; мотиви, в яких конкретно опредметнюються причини й на підставі яких приймаються індивідуальні рішення щодо їх усунення; саме в міграційних мотивах фіксується суб'єктивний смисл міграційної поведінки для кожного індивіда [13, с. 108]. Так, у мотиві потенційного трудового мігранта заробити й накопичити певні фінансові засоби може фіксуватися необхідність подолати недосконалість ринків капіталу, робочої сили, кредитування, страхування, а одним із чинників виступати доступність легального отримання закордонної візи. Мотивація є визначальним моментом, який виокремлює транскордонну міграцію серед інших видів транскордонних переміщень осіб. За причинами й мотивами в цілому прийнято виділяти соціально-економічні, сімейні чи особисті, правові та політичні, етнічні (національні) та релігійні, соціокультурні

(в т. ч. туристичні), природно-технологічні, репатріаційні, воєнні міграції [2, с. 101].

У вивченні мотивації трудових мігрантів ми дотримуємося позитивістської точки зору, яку ґрунтовно представлено у працях М. Тордо [15] і в рамках якої індивідуальна (або сімейна) міграційна поведінка розглядається передусім як результат раціонального суб'єктивного вибору, що здійснюється під впливом насамперед соціально-економічних, а також політичних, екологічних, демографічних, психологічних та інших чинників. Загалом же, на наш погляд, міграційні процеси доцільно розглядати, застосовуючи, за прикладом Т. Парсонса [9, с. 462-478], методологічні принципи структурного функціоналізму, зорієнтовані на дослідження соціальних фактів, що детермінують міграцію в їхній соціально-функціональній єдності.

При розгляді трудової міграції як соціального явища слід зауважити, що в даній роботі ми використовуємо термін "трудоий мігрант"; в якості його синонімів інколи вживають терміни "заробітчанин" (відповідник німецького терміну "гостьовий робітник" – "Gastarbeiter"), "остарбайтер" ("трудова міграція" – відповідно "заробітчанство") [1, с. 92]. Російський соціолог Т. Юдіна визначає трудову міграцію як територіальне переміщення населення з метою працевлаштування на новому підприємстві та отримання за це відповідної винагороди [14, с. 254].

Трудова міграція, що передбачає перетин міжнародних кордонів, є транскордонною (міжнародною, зовнішньою). Конвенція про захист прав усіх трудящих, прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 45/158 від 18 квітня 1990 р., визначає міжнародного трудового мігранта як особу, яка займатиметься, займається або займалася оплачуваною діяльністю в державі, громадянином якої вона не є; положеннями цієї Конвенції регулюються основні питання транскордонної трудової міграції, при аналізі якої основним об'єктом дослідження виступає, як правило, акумуляція людського капіталу як ендогенного чинника економічного зростання тих чи інших країн [6, с. 79]. Транскордонна міграція робочої сили є розповсюдженим міжнародним явищем,

вона відбиває стихійний процес розподілу трудових ресурсів між національними ланками світового господарства, а використання іноземної робочої сили вважається в сучасних умовах невід'ємною складовою нормального процесу відтворення. У деяких країнах, що активно використовують працю іноземців, спостерігається залежність цілих економічних галузей від імпорту робочої сили. Основними особливостями і тенденціями транскордонної міграції робочої сили на сучасному етапі є зростання в міграційних процесах демографічних чинників, розширення географії та масштабів, кількості і структури міграційних потоків, збільшення обсягів нелегальної міграції, урізноманітнення соціокультурних характеристик мігрантів, фемінізація міграційних переміщень, використання трудової еміграції для вирішення внутрішньодержавних проблем зайнятості [14, с. 4-32]. З кожним десятиліттям можливості транскордонної міграції робочої сили розширюються, що пов'язане з формуванням єдиного світового інформаційного, економічного, транспортного простору. У деяких економічних регіонах, зокрема в зоні ЄС, поширюється різноспрямований міждержавний обмін робочою силою. За деякими даними, на середину 1990-х рр. у світі налічувалося понад 30 млн. транскордонних мігрантів, які працювали за контрактом, і в 4-5 разів більше нелегальних, сезонних і маятникових трудових мігрантів, які зазвичай виконують роботу низької кваліфікації.

Транскордонна (зовнішня) трудова міграція, тобто міграція через державний кордон (кордони), за хронологічною ознакою може бути безповоротною (постійною), тимчасовою, сезонною [2, с. 100]. Слід зауважити, що в контексті даного дослідження під транскордонними трудовими мігрантами ми розглядаємо осіб, які працевлаштовуються за кордоном на певний час; до цієї категорії не входять постійні емігранти (переселенці) та мешканці прикордонних регіонів, які займаються транскордонною дрібною контрабандою (т. з. "човникари") або щоденно перетинають кордони для праці в сусідній країні (фронтальєри).

В Україні транскордонна трудова міграція з початку 1990-х рр. перетворилася на важливу економічну стратегію значної частини населення, незважаючи на численні труднощі із соціальною адаптацією в нових умовах за кордоном, що виявляються переважно в матеріально-побутових, організаційних, мовних аспектах, адже соціокультурна адаптованість більшості трудових мігрантів є низькою [3, с. 10-21]. Починаючи з 1994 р. в державі стабільно спостерігається від'ємне сальдо міграції, відтоді лише за рахунок найбільш активних та ініціативних українців, які залишили Україну з метою працевлаштування за кордоном, загальна кількість населення держави щорічно скорочується приблизно на 90 тис. осіб [7, с. 52-81; 139]. На жаль, однозначної інформації щодо масштабів та регіональних особливостей транскордонної трудової міграції українців немає, але аналіз існуючих даних дає підстави стверджувати, що її розміри становлять дуже вагомий частку інвестиційного і соціального фінансового ресурсу держави. За неофіційними підрахунками експертів, протягом останніх двох десятиліть за кордоном постійно працюють від 2 до 7 мільйонів українців, хоча дані окремих дослідників можуть між собою істотно різнитися [11, с. 157; 139]. Так, за даними ООН, станом на 2000 р. налічувалося 6,947 млн. українців (14% населення країни), які стали транскордонними трудовими мігрантами; станом на 2005 р. ці цифри склали відповідно 6,8 млн. і 3,6%. За чисельністю міжнародних емігрантів Україна посідала в ці роки четверте місце у світі [10, с. 6]. За даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, на протязі 2005 - першої половини 2008 рр. за кордоном працювали близько 1,5 млн. жителів України (5,1% населення працездатного віку).

Найбільше трудових мігрантів постачають за кордон західні області України, де станом на 2005 р. 21% усіх сімей становили сім'ї, хоча б один із членів яких мав досвід тимчасової роботи за кордоном [8, с. 129]. Особливо звертаємо увагу на те, що масштаби трудової міграції з України збільшує її "ланцюговий" характер, який проявляється в тому, що вдале працевлаштування одного мігранта нерідко тягне за собою міграцію всіх його родичів і знайомих.

У сільській місцевості Закарпаття дію цього чинника підсилюють розгалужені по населеним пунктам сільського типу родинні зв'язки і груповий ("бригадний") характер працевлаштування чоловіків, які серед трудових мігрантів кількісно переважають.

Наявність масштабної транскордонної трудової міграції прямо свідчить про порушення соціалізації на рівні суспільства, яке виражається в невідповідності кількості робочих місць кількості людей, які потребують роботи. Аналіз проблеми безробіття на рівні Закарпатської області засвідчив, що станом на 2010 р. її рівень, згідно з офіційними даними, становив 10,2%, різко коливаючись залежно від природно-географічних зон; від 6-7% у низинних районах (Ужгородському, Мукачівському, Хустському, Виноградівському, Берегівському) до 11-18% у гірських районах (Великобerezнянському, Воловецькому, Міжгірському, Рахівському). На одне робоче місце в гірських районах претендувало від 24 до 97 осіб. Згідно з нашими припущеннями, розміри фактичного безробіття в депресивних гірських зонах можуть бути втричі більшими, а загалом по області майже половина працездатного населення не має вдома постійної роботи [4, с. 353-354].

Загалом серед усіх економічних мотивів, які змушують українців виїжджати працювати за кордон, самі трудові мігранти називають потреби в матеріальному забезпеченні сім'ї (часто лише на рівні повсякденного відтворення), покращенні житлових умов (як правило, будівництві чи ремонті житла), придбанні товарів тривалого вжитку, поверненні боргів, накопиченні коштів на лікування, оплату навчання дітей у вищих навчальних закладах, накопиченні стартового капіталу для заснування власного бізнесу [12].

Приймаючи рішення про виїзд на заробітки за кордон, більшість українців усвідомлюють потенційні ризики й можливі негативні наслідки такого кроку: розлучення з сім'єю, зниження професійного рівня, дискомфорт, пов'язаний з інтеграцією в нове культурне середовище. Потенційні ризики нелегального працевлаштування за кордоном значно розширюються і включають можливу дискримінацію та приниження людської гідності, ненормований робочий день,

недотримання техніки безпеки на виробництві, загрозу депортації, неможливість отримання кваліфікованої медичної допомоги через відсутність медичного страхування, відсутність гарантій щодо отримання зароблених грошей, залежність від кримінальних елементів, яка нерідко спричиняє загрозу свободі пересування, здоров'ю, життю. Проблему ускладнює те, що переважна більшість українців працює, а нерідко й перебуває за кордоном саме нелегально, тобто поза правовим полем відповідних держав; це пов'язане з відсутністю виваженої державної міграційної політики, складністю та відносно великою вартістю процедур, передбачених для легальної трудової міграції, квотуванням числа транскордонних трудових іммігрантів у багатьох країнах, невігідністю легального працевлаштування для роботодавців, низькою обізнаністю потенційних мігрантів щодо ризиків незаконної чи нерегульованої трудової міграції. Нелегальний статус ускладнює, а іноді унеможлиблює отримання правової допомоги в разі порушення їхніх прав. До цього слід додати, що посередницькі структури, які займаються вербуванням громадян України для нелегальної роботи за кордоном, не беруть на себе відповідальності за соціальне й медичне страхування трудових мігрантів за кордоном на випадок непередбачуваних наслідків.

Далі переходимо до специфіки транскордонної трудової міграції на рівні Закарпатської області. В силу політико-історичних, природно-географічних, соціально-економічних чинників Закарпаття протягом останніх століть належало до регіонів з низьким рівнем розвитку продуктивних сил та індустріального розвитку, що постійно було причиною надлишку трудових ресурсів [4, с. 352]. Через це на Закарпатті історія трудової міграції сягає ще середини XIX ст., а проблему зайнятості працездатного населення не було повністю розв'язано навіть за часів планової економіки. З початку 1990-х рр. Закарпатська область завдяки своєму прикордонному географічному розташуванню перетворилася на своєрідний детектор тенденцій еволюції міграційного процесу в Україні. У перше десятиліття незалежності на Закарпатті спостерігалось хвилеподібне стрімке наростання масштабів трудової

міграції за кордон, після чого ці процеси стабілізувалися на дуже високому рівні. За нашими розрахунками, у 2010 р. близько 180 тис. закарпатців працювали за межами області [4, с. 353].

На Закарпатті, особливо в сільській місцевості, за традицією трудові мігранти – переважно чоловіки; жінки залишаються вдома з дітьми і займаються домогосподарством. Основною причиною цього є географічні вектори міграційних потоків та гендерні стереотипи, що склалися у краї століттями, через що егалітарний тип сімейних відносин формується відносно повільно, причому каузально це можна пояснювати як культурними (збереження гендерної ідентичності), так і економічними чинниками (з точки зору "теорії раціонального обміну").

Щодо професійної належності, то результати проведеного нами соціологічного дослідження засвідчують, що теперішні й колишні закарпатські транскордонні трудові мігранти різної статі різняться за своїми професіями (табл. 2.1.). Як видно з табл. 2.1., серед теперішніх трудових мігрантів чоловічої статі 53,8% складають робітники й сезонні працівники, серед колишніх – 57,6%; це становить абсолютну більшість загального числа мігрантів-чоловіків. Серед жінок спостерігається інша картина: тут переважають службовці, домогосподарки та жінки інших професій. Отже, робітничі професії складають найбільшу професійну групу закарпатських чоловіків, які працюють чи працювали за кордоном.

Таблиця 1.

Професійний склад транскордонних трудових мігрантів Закарпаття (2009 р., %)

Професія	Чоловіки		Жінки	
	Працюють за кордоном	Працювали за кордоном	Працюють за кордоном	Працювали за кордоном
Робітники	23,9	28,8	-	9,3
Сезонні працівники	29,9	28,8	-	-
Підприємці	1,5	6,8	-	9,3

Службовці	-	4,1	14,3	16,7
Домогосподарки	-	-	7,1	20,4
Інші професії або професію не визначено	44,7	31,5	78,6	44,3
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0

Переважає більшість українських трудових мігрантів працюють за кордоном на будівництвах, важких сільськогосподарських роботах, що пов'язані переважно зі збором врожаю, у домашньому господарстві (виконання функцій домашньої прислуги, догляд за дітьми й немічними особами, прибирання домівок і т. п.), у сферах торгівлі й сервісу (кухарями, офіціантами, прибиральниками). Зі вступом держав Вишеградської групи та Прибалтики до ЄС на початку нового тисячоліття ускладнилося працевлаштування українців на будівництвах та у виробничій сфері східноєвропейських країн, натомість стрімко зросла кількість мігрантів, задіяних як домашня прислуга або у сферах торгівлі й сервісу південноєвропейських країн [1, с. 95]. Перевага серед закарпатців, які працюють за кордоном, робітничих професій змушує їх виконувати працю найнижчої кваліфікації, зважаючи, що навіть кваліфіковані мігранти, як правило, за фахом не працюють.

Як показали результати соціологічного дослідження, масштаби трудової міграції в Закарпатській області на сімейному рівні корелюють із кількістю членів сім'ї, переважно дітей (табл. 2.).

Таблиця 2.

Питома вага транскордонних трудових мігрантів серед усього населення Закарпаття залежно від кількості членів їхньої сім'ї (2009 р., %)

Стать	Належність до категорії трудових мігрантів	Кількість членів сім'ї						
		2	3	4	5	6	7	8
Чоловіки	Працюють чи працювали за кордоном	50,0	60,8	69,4	70,9	93,4	71,4	100,0

	Не працювали за кордоном	50,0	39,2	30,6	29,1	6,6	28,6	0,0
	Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Жінки	Працюють чи працювали за кордоном	33,3	38,5	38,1	20,0	51,8	33,3	100,0
	Не працювали за кордоном	66,7	61,5	61,9	80,0	48,2	66,7	0,0
	Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Як видно з табл. 2., ймовірність праці чоловіка із Закарпатської області за кордоном прямо пропорційна кількості членів його сім'ї, якщо ця кількість не перевищує 6 осіб; подібна кореляція спостерігається й серед жінок, хоча вона виражена меншою мірою. Ці дані засвідчують тенденцію, згідно з якою збільшення кількості дітей у сім'ї примушує батьків, у першу чергу чоловіків, частіше шукати заробітку за межами не тільки своєї області, але й держави. Проблема загострюється тим, що в багатодітних сім'ях відсутність одного чи обох батьків створює набагато більше життєвих проблем для дітей, які виховуються в цих сім'ях.

Проблеми самозайнятості і трудової міграції є особливо актуальними для гірських територій Закарпаття, де чисельність зайнятого населення в усіх сферах економічної діяльності має тенденцію до скорочення. Це підтверджують результати соціологічного дослідження (табл. 3.).

Таблиця 3.

Питома вага транскордонних трудових мігрантів серед усього населення Закарпаття в різних природно-географічних зонах (2009 р., %)

Стать	Належність до категорії трудових мігрантів	Природно-географічні зони		
		Гірська	Передгірська	Низинна
Чоловіки	Працюють чи працювали за кордоном	93,8	48,3	43,1
	Не працювали за кордоном	6,2	51,7	56,9

	Разом	100,0	100,0	100,0
Жінки	Працюють чи працювали за кордоном	51,0	19,4	20,0
	Не працювали за кордоном	49,0	80,6	80,0
	Разом	100,0	100,0	100,0

Як видно з табл. 3., абсолютна більшість транскордонних трудових мігрантів Закарпаття незалежно від статі мешкають у гірській місцевості, причому чоловіків із них набагато більше, ніж жінок, – відповідно 93,8% серед усього населення проти 51%. У передгірській та низинній місцевості працюють чи працювали за кордоном відповідно 48,3% і 43,1% чоловіків і 19,4% і 20,0% жінок. У зв'язку з цим слід зазначити, що якщо в низинних районах Закарпаття проблеми безробіття частково компенсуються розвитком підприємництва, то в гірській місцевості, де населеними пунктами переважно є села, розвиток підприємництва гальмується низкою обмежувальних чинників, що поряд із найнижчим рівнем доходів населення сприяє збільшенню міграційних потоків за кордон у пошуках роботи.

Оскільки закарпатці, які належать до гірської природно-географічної зони, мешкають переважно в населених пунктах сільського типу, цілком природно, що більшість транскордонних трудових мігрантів Закарпаття є селянами, що підтверджують результати соціологічного дослідження (табл. 4.).

Таблиця 4.

Питома вага транскордонних трудових мігрантів серед усього населення Закарпаття залежно від проживання в різних типах населених пунктів (2009 р., %)

Стать	Належність до категорії трудових мігрантів	Населені пункти міського типу	Населені пункти сільського типу
Чоловіки	Працюють чи працювали за кордоном	43,8	92,4
	Не працювали за кордоном	56,2	7,6

	Разом	100,0	100,0
Жінки	Працюють чи працювали за кордоном	20,1	49,5
	Не працювали за кордоном	79,9	50,5
	Разом	100,0	100,0

Як видно з табл. 4., на 43,8% закарпатських транскордонних трудових мігрантів чоловічої статі з населених пунктів міського типу припадає 92,4% мігрантів із населених пунктів сільського типу, тобто більш ніж удвічі більше. Загальна питома вага жінок, які працювали чи працюють за кордоном, менша, але серед них також більш ніж удвічі більше жінок із населених пунктів сільського типу – 49,5% проти 20,1%. Отже, загалом кількість мігрантів із сільської місцевості на Закарпатті незалежно від статі більш ніж удвічі переважає кількість мігрантів, які мешкають у містах.

За даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, у 2009 р. українці, працюючі в Російській Федерації, склали 48,1% від усіх українських транскордонних трудових мігрантів; це в 3,6 разів більше, ніж в Італії, яка посідає друге загальне місце серед країн-реципієнтів української робочої сили. Показово, що їхня доля в загальній структурі грошових переказів із країн працевлаштування не досягала при цьому 15%. Незважаючи на те що вектори трудової міграції із західних областей України спрямовані переважно на Захід, більшість закарпатців (43,5% чоловіків і 17% жінок), як показують результати проведеного нами дослідження (2009), також виїжджають до Російської Федерації; серед чоловіків-мігрантів у країнах ЄС працюють або працювали лише 12,1% закарпатців, в інших країнах (крім Російської Федерації) – 8,1% .

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що загальними негативними наслідками транскордонної трудової міграції на індивідуальному рівні є психологічні травми й депресії, розлади здоров'я, руйнації міцних сімейних стосунків, на суспільному – демографічні проблеми, втрата трудового

потенціалу, людського та індивідуального капіталу, соціальне сирітство. У цьому контексті ми розглядаємо проблему виникнення специфічних життєвих труднощів дітей транскордонних трудових мігрантів як одного з негативних наслідків суспільного феномену трудової міграції.

Література та джерела

1. Володько В. Репрезентація сучасної української трудової міграції в пресі / Вікторія Володько // Український соціум. – 2007. – № 2. – С. 90-101.

2. Дорошенко Л. С. Демографія / Л. С. Дорошенко. – К.: МАУП, 2005. – 112 с.

3. Жукова И. А. Социальная адаптация мигрантов в социокультурном пространстве региона: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. социол. наук: спец. 22.00.04 – социальная структура, социальные институты и процессы / И. А. Жукова. – М.: Российский государственный социальный университет, 2007. – 22 с.

4. Ігнатоля Н. І. Вплив соціального середовища на розвиток економічних практик самозабезпечення населення закарпатського регіону / Н. І. Ігнатоля, В. О. Рюль // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Вип. 16. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 351-357.

5. Ігнатоля Н. І. Міграція населення як об'єкт соціологічного аналізу / Н. І. Ігнатоля, В. О. Рюль // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – Випуск 42. – Київ-Одеса-Запоріжжя, 2008. – С. 78-84

6. Конвенція про права дитини: Резолюція № 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 р. – К.: Столиця, 1997. – 31 с.

7. Лукашевич Н. П. Психология труда: Учебное пособие / Н. П. Лукашевич, И. В. Сингаевская, Е. И. Бондарчук. – 2-е изд., доп. и перераб. – К.: МАУП, 2004. – 112 с.

8. Паніна Н. В. Українське суспільство 1992-2006: соціологічний моніторинг / Н. В. Паніна. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 94 с.

9. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем / Толкотт Парсонс // Американская социологическая мысль. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 462-478.
10. Пелех О. Б. Міжнародна трудова міграція в Чеській Республіці: Монографія / О. Б. Пелех, Б. М. Юськів. – Рівне: Перспектива, 2006. – 200 с.
11. Прибиткова І. Трудові мігранти у соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль і спосіб життя / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 156-167.
12. Ровенчак О. Українські трудові мігранти в Греції (гендерний аспект) / Ольга Ровенчак, Вікторія Володько / Західна аналітична група. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zgroup.com.ua/print.php?articleid=3491>.
13. Хомра А. У. Воспроизводство населения (территориально-организационный аспект) / А. У. Хомра / Ин-т экономики; Отв. ред. В. С. Стешенко. – К.: Наукова думка, 1990. – 176 с.
14. Юдина Т. Н. Социология миграции: Учебное пособие для вузов / Т. Н. Юдина. – М.: Академический Проект, 2006. – 272 с.
15. Todaro M. Internal migration in developing countries: a survey // Population and economic change in developing countries / M. Torado. – Ed. R. Easterlin. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – P. 361-402.